EDWARD MALISZEWSKI.

PRZEWODNIK
po
Gubernji Grodzieńskiej.

ZARYS STATYSTYCZNO-OPISOWY.

(Z mapką).

WYDAWNICTWO STRAŻY KRESOWEJ.
Warszawa, Długa 50, pokój 414.
DRUKARNIA P. AMBROZIEWICZA,— WARSZAWA, JASNA № 8.

1919.

K-88/91
U
Uniwersytet Warszawski BIBLIOTEKA Wydz. Hum. Filia w Białymstoku
126363

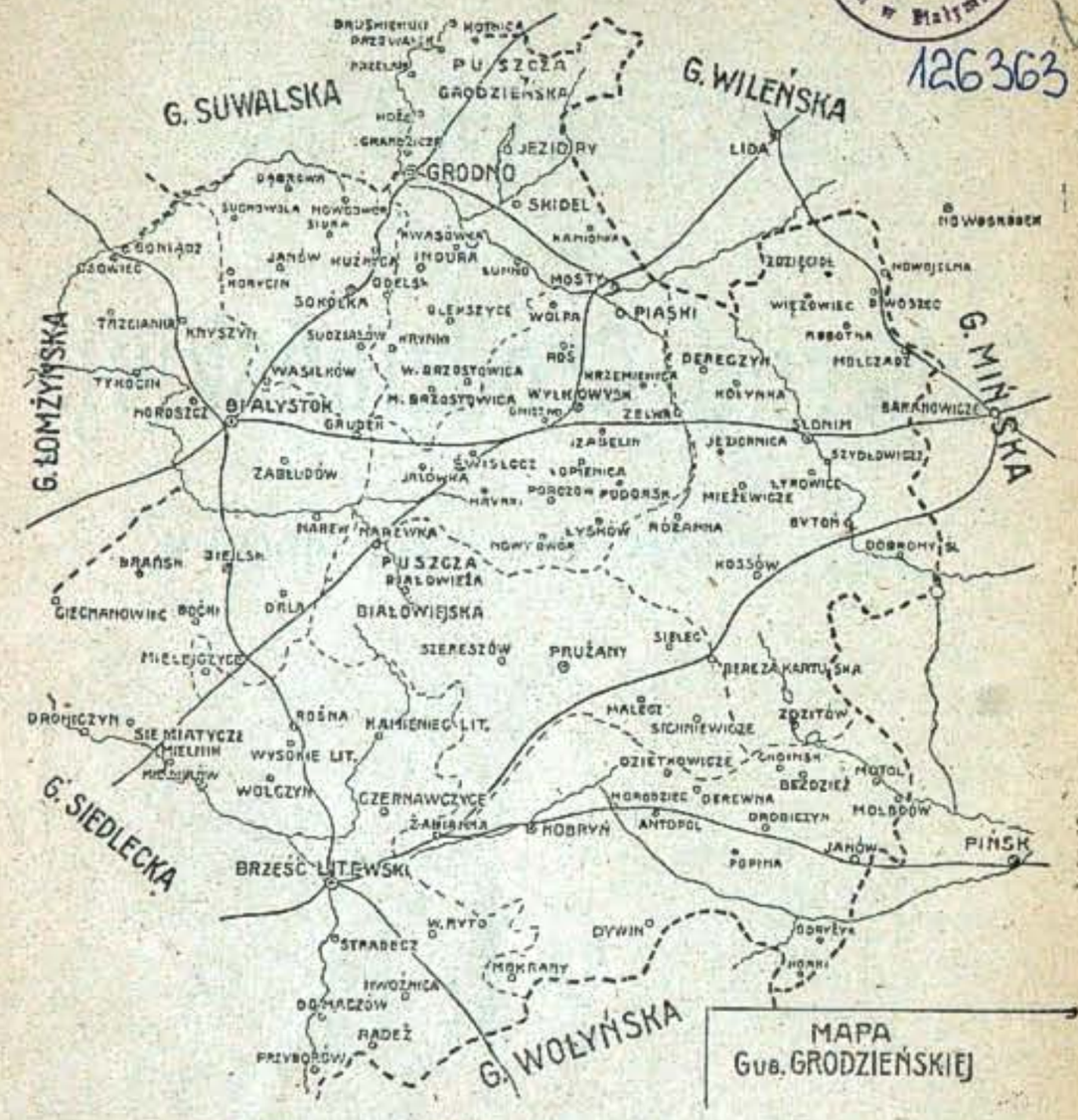

Gubernja Grodzieńska

Zarys statystyczno-opisowy.

CZĘŚĆ OGÓLNA.

Obszar, który obejmowała gubernja grodzieńska, należał za czasów Rzeczypospolitej do czterech województw: podlaskiego, trockiego, nowogródzkiego i brzesko-litewskiego czyli brześciańskiego. Po zaborze kraju rząd rosyjski utworzył tu w roku 1795 gubernję słonimską, którą już w roku następnym połączył z wileńską pod wspólnem mianem gubernji litewskiej. W roku 1801 ustanowiono z południowej części tej ostatniej gubernję grodzieńską, od której w roku 1843 oddzielono powiat lidzki i nowogródzki, a natomiast włączono do niej cały obwód białostocki w składzie trzech powiatów: białostockiego, bielskiego i sokólskiego. W tych granicach przetrwała gubernja grodzieńska do chwili obecnej, podzielona na 9 powiatów: grodzieński, białostocki, bielski, brzeski, kobryński, prużański, słonimski, sokólski i wołkowyski.

Pod względem geograficznym gubernja grodzieńska stanowi część wyżyny litewskiej. W środkowym punkcie gubernji, mianowicie w powiecie prużańskim, znajduje się dział wodny pomiędzy dorzeczami wód morza Bałtyckiego a Czarnego. Stąd biorą początek: rzeka Jasiołda, dopływ Prypeci, Narew — dopływ Wisły, oraz Roś i Zelwianka — dopływy Niemna.

Główne rzeki w obrębie gubernji: Niemen, który na tym terenie przyjmuje z prawej strony: Kotrę, z lewej zaś: Mołczadź, Szczarę, Zelwiankę, Roś, Świsłocz i Łosośnę; dalej Narew z dopływami: Supraślą i Biebrzą, Bug z Muchawcem, Leśną, Pulwą i Nurcem. Do basenu czarnomorskiego należą: Jasiołda i Pina — dopływy Prypeci.

W obrębie gubernji znajduje się znaczny kanał, tak zwany Królewski, łączący rzekę Pinę z Muchawcem, służący głównie do spławiania drzewa z lasów Polesia do Wisły i Gdańska.

Jezior jest w gubernji niewiele, główne z nich, jak Sporowskie, Białe i inne — już na nizinnem Polesiu, w południowej części powiatu słonimskiego i wschodniej kobryńskiego.

Powierzchnia gubernji wynosi 38.647 klm. kwadratowych. Według obliczeń urzędowych rosyjskich było w gubernji — po odtrąceniu obszarów wodnych — od 3.168.718 dziesięcin gruntu (według Jerszowa), do 3.531.359 dziesięcin (według Strielbickiego). Według „Statist. Jeżegodnika" na rok 1912 obszar ten wynosi 3.278.000 dziesięcin, z czego 46,3% ziemi nadziałowej włościańskiej, 36.7% własności prywatnej i 17% rządowej i publicznej.

Gruntów nadziałowych jest w gubernji 1.517.000 dziesięcin, z tego 4,6% gospodarstw do 5 dziesięcin, 10,4% od 5 do 10 dziesięcin, 85% powyżej 10 dziesięcin. Na jedno gospodarstwo nadziałowe przypada przeciętnie 16,5 dziesięcin.

Własność prywatna obejmuje 1.203.000 dziesięcin, w tem 1.070.000 dziesięcin własności osobist. i 133.000 dzies. towarzystw i spółek. Z pośród własności prywatnej osobistej do szlachty należy 791.000 dziesięcin (65.7%), do włościan 114.000 dziesięcin (9 5%), do kupców 1.000 dziesięcin, do mieszczan 153.000 dziesięcin i do duchownych 10.000 dziesięcin.

Wreszcie własności rządowej i publicznej jest 558.000 dziesięcin, w tem 364.000 dziesięcin rządu, 144.000 dziesięcin apanaży (dworu carskiego), 32 000 dziesięcin cerkwi, 3.000 dziesięcin klasztorów prawosławnych i 13.000 dziesięcin miast.

Własność ziemska od wieków była tu wyłącznie polska. Jeszcze w roku 1864 statystyki urzędowe wykazały tu 1.171 większych właścicieli Polaków, mających 905.059 dziesięcin, a tylko 30 nie Polaków, mających 55.266 dziesięcin. Skutkiem konfiskat, sprzedaży przymusowych i zakazu nabywania ziemi przez Polaków stan własności ziemskiej w gub. przedstawiał się już w roku 1897 jak następuje: do 1.907 Polaków należało 519.000 dziesięcin, a do 2.257 Rosjan 516.000 dziesięcin. Po roku 1831 skonfiskowano tu wielkie majątki: Sapiehów (Dereczyn, Rożana, Zelwa), Tyszkiewiczów (Swisłocz), Sołtanów (Zdzięcioł). Po roku 1863 skonfiskowano tu 130 majątków polskich obszaru 56.000 dziesięcin, a 78 majątków wystawiono na sprzedaż przymusową w ręce rosyjskie.

W celu wytworzenia własności ziemskiej rosyjskiej rząd w ciągu lat kilku po ostatniem powstaniu sprzedał tu za bezcen urzędnikom rosyjskim z gruntów skonfiskowanych w rozmaitych czasach 178 majątków obszaru 74,425 dziesięcin (przeciętna cena sprzedażna 9 rb. 6 kop. za dziesięcinę z rozłożeniem wypłaty na lat 20 lub 37). W ciągu lat 30 po powstaniu ściągano nadto z ziemian polskich oprócz podatków specjalną opłatę pod nazwą kontrybucji, która w guberni grodzieńskiej wynosiła 246.400 rb. rocznie.

Według danych departamentu leśnego było w roku 1911 w gubernji 746.597 dziesięcin lasów, z czego 276.935 dziesięcin rządowych, 115.550 dziesięcin dworu carskiego (puszcza białowieska), 11.583 dziesięcin cerkwi, klasztorów i miast, 8.802 własności nadz. i 333.727 dziesięcin prywatnych.

Zasiewów było w roku 1910: pszenicy 23.000 dziesięcin, żyta 391.000 dzies., jęczmienia 51.000 dziesięcin, owsa

181.000 dzies., hreczki 28.000 dzies., prosa 2.000 dzies., grochu 15.000 dziesięcin, kartofli 112.000 dziesięcin, lnu 9.000 dziesięcin, konopi 1.000 dziesięcin.

Zwierząt domowych było w roku 1910 w gubernji: 228.000 koni, 542.000 bydła, 633.000 owiec, 1.000 kóz, 448.000 świń Na 100 mieszkańców wypadało: 12 koni, 28 sztuk bydła, 33 owiec, 23 świń.

Przemysł rolniczy naogół słabo rozwinięty. Głównie prosperowało gorzelnictwo. W roku 1912 było 103 gorzelni z produkcją 2.628.980 wiader spirytysu, browarów 30 z produkcją 1.366.785 wiader piwa, miodosytni 28 z produkcją 35.674 wiader miodu.

Ogółem było w roku 1913 w gubernji 569 zakładów przemysłowych z 17.874 robotników. Przemysł włóknisty, rozwinięty w Białymstoku i jego okolicy, produkował przed wojną rocznie za 37 miljonów rubli.

Ludność gubernji wynosiła w 1912 roku — 1 997.600 głów (52 osoby na klm. kw.). Składa się ona z Polaków i Białorusinów, a po miastach i z żydów. W południowych powiatach panuje gwara przejściowa poleska o cechach językowych małoruskich. Kilka wiosek na północy gub. zamieszkują Litwini. W Białymstoku i okolicy jest trochę Niemców, zajętych w przemyśle. Obliczenie ludności według podziału narodowego jest niesłychanie trudne, gdyż spisy urzędowe rosyjskie były bezwartościowe. Według przypuszczalnych obliczeń jest w gubernji 32% Polaków, 24% Białorusinów, 18% Żydów i 26% pozostałych tj. Małorusinów, Niemców, Litwinów, Rosjan, Tatarów.

W gubernji jest 9 miast powiatowych, 78 miasteczek i 7.992 wsi.

POWIAT GRODZIEŃSKI.

Obszar 4.277 klm. kw. Ludność w 1912 r.—247.000 głów (58 na klm kw.). Według danych z 1897 r. miało być: 27% katolików, 52% prawosławnych, 20% żydów. Z ogólnej przestrzeni 358.000 dziesięcin do rządu należy

81.446 dziesięcin (w tem 56.000 dziesięcin lasów— t zw. „puszcza grodzieńska“ w północnej części powiatu na pograniczu z powiatem trockim), do włość. nadz. 171.372 dziesięcin i do własności prywatnej 101.811 dziesięcin (23 majątki ponad 1.000 dziesięcin). W powiecie jest 1 miasto, 11 miasteczek i 14 parafji katolickich.

Grodno, miasto gubernjalne, położone malowniczo na prawym brzegu Niemna, o 147 wiorst od Wilna i 241 wiorst od Warszawy. Stacja kolei warsz.-pet. i punkt wyjścia kolei zaniemeńskiej, idącej do Suwałk i Olity. Stary gród, wspominany w kronikach już w XII wieku, przechodził kolejno z rąk do rąk książąt ruskich, Litwinów, Tatarów i Krzyżaków. Dopiero po unji Litwy z Polską zapanowała dla miasta era szczęśliwego rozkwitu. Było ono stolicą powiatu w wojew. trockiem. W zamku tutejszym przebywał często Stefan Batory i tu zmarł 12 grudnia 1586 roku. Od czasów Sobieskiego zaczęły się tu zbierać sejmy Rzeczypospolitej: co trzeci sejm na zmianę z Warszawą. Po raz pierwszy obradował tu sejm w roku 1678. Później, za czasów Poniatowskiego, miasto było terenem energicznej i wytężonej działalności podskarbiego wiel. litewskiego, Antoniego Tyzenhauza, pragnącego podnieść i ożywić przemysł krajowy. Grodno ma mu bardzo dużo do zawdzięczenia. W roku 1793 odbył się tu haniebny sejm, na którym pod presją bagnetów moskiewskich posłowie podpisali drugi rozbiór kraju. W latach 1795 — 1796 mieszkał tu na zamku pod strażą rosyjską zdetronizowany ostatni król polski, Stanisław August Poniatowski, który tu dnia 25 listopada 1795 roku podpisał swoją abdykację. Ostatnie półwiecze dziejów Grodna zaznaczyło się pobytem znakomitej powieściopisarki i obywatelki kraju, Elizy Orzeszkowej, która zmarła tu w domu własnym w dniu 13 maja 1910 roku. Z dawnych czasów pozostał w Grodnie przebudowany już zamek, oraz 4 kościoły: farny z roku 1654 fundacji biskupa smoleńskiego Franciszka Dolmat-Isajkowskiego, pobernar-

dyński, wymurowany w roku 1595 przez Zygmunta III, franciszkański, wymurowany w roku 1635 przez Eustachego Kurcza, i brygidek, założony w roku 1642 przez Krzysztofa i Aleksandrę Wiesiołowskich. Nadto były tu 3 kościoły, zburzone podczas najścia w roku 1655, i 4, zabrane lub skasowane w epoce porozbiorowej, z których jeden, parafialny, zbudowany przez Witolda, przerobiony był na sobór prawosławny. Grodno miało w 1863 roku 20.000 mieszkańców; w 1912 roku 59.000, a w roku 1916 według spisu niemieckiego już tylko 24.460, w tem 7.609 Polaków (31.1%), 465 Białorusinów (1.8%) 113 Litwinów (0.4%), 570 Małorusinów (2.3%), 15.583 Żydów (63.7%) i 120 innych (0.5%). Pod miastem starodawna cerkiew w Kołoży z wmurowanemi w ścianach wewnętrznych wielkiemi garnkami, tak zwanemi „hołośnikami" w celu nadawania rezonansu podczas śpiewów nabożnych, — oraz pięknie zabudowana przez Tyzenhauza Horodnica.

Miast. **Druskieniki** nad Niemnem, przy ujściu do niego rzeczki Rotniczanki, ze znanym szeroko zakładem kąpielowo-zdrojowym. Już w roku 1789 król Stanisław August zjeżdżał tu z dworem i oglądał zdrojowiska. Prześlicznie położona ta miejscowość w połowie XIX wieku zaczęła ściągać licznych gości na kurację i wypoczynek. Przebywali tu czas dłuższy: Syrokomla, Moniuszko, Czeczott, Narbutt i Kraszewski. Do rozwoju miejscowości przyczyniła się budowa w roku 1861 kolei warsz.-pet., a w roku 1905—szosy długości 18 wiorst, od stacji Porzecza. Druskienickie wody mineralne (bromo-jodowa solanka) są pomocne w wielu cierpieniach wewnętrznych, do podniesienia zaś wartości kuracji przyczyniają się wprost idealne warunki hygieniczne, Druskieniki bowiem położone są wśród wielkich lasów nad dużą i piękną rzeką. Przed wojną było tu około 400 domów mieszkalnych, obliczonych na 8.000 przyjezdnych. W poblizkiej Rotnicy pochowany jest poeta Jan Czeczott, zmarły tu w roku 1846. Kościół w Druskienikach zbudowany został w 1844 roku, ze składek kuracjuszów. W pobliżu zaczynają się już wioski litewskie, ale sama parafia w Druskienikach jest czysto polska.

Miast. **Indura** o 24 wiorsty od Grodna, ma kościół założony w początku XVI wieku, obecny mur. z roku 1815, powiększony w roku 1906.

Miast. **Jeziory** nad jeziorem Białem, o 22 wiorsty od Grodna, niegdyś dobra stołowe królewskie, należące do ekonomii grodzień., na początku XIX wieku nabyte przez Walickich, którzy podnieśli znacznie gospodarstwo, a we dworze zgromadzili cenne przedmioty sztuki i bibljotekę. W roku 1863 skonfiskowane Leopoldowi Walickiemu za udzielenie broni oddziałowi powstańców pod wodzą Lenkiewicza. Kościół b. dawny, odnowiony w r. 1865.

Miast. **Kamionka** o 48 wiorst od Grodna, przy dawnym trakcie pocztowym wileńskim, własność dawniej Tyzenhauzów, teraz Sapiehów. Tu przez dwa tygodnie miał w roku 1706 główną kwaterę król szwedzki Karol XII podczas wyprawy przeciwko wojskom Augusta II i stąd wydał 29 stycznia 1706 roku manifest do mieszkańców Wielkiego Księstwa Litewskiego, wzywający ich do łączenia się pod znaki nowoobranego króla, Stanisława Leszczyńskiego. Kościół z drzewa z roku 1580, wymurowany w 1910 roku.

Miast. **Krynki** o 46 wiorst od Grodna. Tu w roku 1434 król Władysław Jagiełło, zjechawszy po skończonych łowach w puszczy białowieskiej, odnowił jedność Litwy z Koroną i ściślejszym węzłem ją utwierdził. Kościół z roku 1522, wzniesiony przez króla Zygmunta I-go, przebudowano w roku 1844.

Miast. **Łunna** nad Niemnem, o 40 wiorst od Grodna. Kościół, fundowany przez królowę Bonę w roku 1546, wzniesiony z muru w roku 1785 przez Stanisława Augusta, przebudowany w 1895 roku.

Miast. **Mosty**, znaczna przystań nad Niemnem i stacja kolei z Siedlec do Połocka, o 64 wiorsty od

Grodna. Kościół wzniesiony z drzewa w roku 1539 przez królowę Bonę, odbudowany w roku 1740 przez Augusta III. Tu w dniu 29 maja 1831 roku przeprawił się przez Niemen jenerał Dezydery Chłapowski, wysłany z pierwszym pułkiem ułanów i stoma instruktorami w celu wzmocnienia powstania na Litwie.

Miast. **Skidel** nad rzeką Skidelką, lewym dopływem Kotry, przy trakcie pocztowym wileńskim, niegdyś należące do dóbr ekonomji królewskiej, później ks. Czetwertyńskich.

Miast. **Wola** koło miast. Łunny, w pobliżu Niemna, o 46 wiorst od Grodna.

Miast. **Wołpa** nad rzeką Wołpianką, dopływem Rosi, o 57 wiorst od Grodna, skonfiskowane w roku 1831 Sapiehom, ma kościół, założony w XIV wieku przez księżnę Holszańską, odbudowany w roku 1773.

Miast. **Wielka Brzostowica**, przy trakcie z Grodna do Świsłoczy, odległe o 56 wiorst od Grodna, z nadania króla Aleksandra własność Chodkiewiczów, potem w spadku Mniszchów, Potockich, dziś Kossakowskich. Dawny kościół, fundacji Chodkiewiczów z roku 1615, w którym przechowywane było serce hetmana Jana Karola Chodkiewicza, zwycięzcy z pod Kircholmu i Chocima, zabrany został w roku 1866 na cerkiew. W roku 1910 parafianie wybudowali nowy.

Wieś **Mała Brzostowica**, własność dawniej Jundziłłów, dziś Sołtanów. Kościół dawniej paraf. skasowany w r. 1866, dziś kaplica krynkowska.

Wieś **Wielkie Ejsmonty**, kościół założony w roku 1660 przez Annę Ejsmontową, wymurowany w roku 1849.

Wieś **Hoża** nad Niemnem, kościół założony przez Kazimierza Jagiellończyka, wymurowany w roku 1862 przez parafian.

Wieś **Kruszyniany** w pobliżu m. Krynek, osada tatarska, nadana przez Jana Sobieskiego rotmistrzowi chorągwi tatarskiej, Samuelowi Kryczyńskiemu, który

uratował króla w bitwie pod Parkanami. Jest tu meczet.

Wieś **Kwasówka**, kościół wzniesiony w roku 1626 przez Krzysztofa Wiesiołowskiego, marsz. litewskiego, obecny mur. z roku 1871.

Wieś **Masalany** z pałacem Bispingów. Była tu kaplica katolicka parafji W. Ejsmonty.

Wieś **Milkowszczyzna** o 41 worst od Grodna, miejsce urodzenia w roku 1842 znakomitej powieściopisarki Elizy z Pawłowskich Orzeszkowej. Była tu kaplica katolicka par. Kamionka.

Wieś **Porzecze**, stacja kolei petersburskiej, najbliższa Druskienik. Jest tu wzniesiony niedawno kościołek, filia fary grodzieńskiej.

Wieś **Przełom** nad Niemnem, o 24 wiorsty od Grodna. W XIV wieku był tu zameczek, zbudowany przez książąt litewskich dla obrony pogranicznych powiatów od napaści Krzyżaków. W roku 1378 zaszła tu krwawa bitwa między Krzyżakami a Litwinami. Później starostwo. Kaplicę katolicką par. Hoża skasowano w roku 1867, odbudowano 1911 roku, kosztem parafian.

Wieś **Przewałka** nad Niemnem o 30 wiorst od Grodna. W pobliżu jest kilka wiosek litewskich, jedynych w całym powiecie. Była tu filja parafji katolickiej w Hoży, uposażona w 1609 roku przez Zygmunta III.

Wieś **Świsłocz** nad rzeką Świsłoczą w pobliżu ujścia jej do Niemna, o 25 wiorst od Grodna, własność niegdyś Kierdejów, potem Roemerów, Pusłowskich i w końcu hr. Krasińskich. Był tu klasztor franciszkanów, fundowany 1705 roku, skasowany w 1832 roku, dziś w ruinach. Świsłoczy tej nie należy mieszać z miastem tejże nazwy w powiecie wołkowyskim.

POWIAT BIAŁOSTOCKI.

Obszar 2.909 klm. kwadr. Ludność w roku 1912 — 254.000 głów (87 na klm. kwadr.). Według danych z roku 1897 miało być 47°/₀ katolików, 20°/₀ prawosławnych, 3°/₀

protest., 28% żydów. Z ogólnej przestrzeni 230.000 dziesięcin do rządu należy 14.634 dziesięcin (w tem 12.380 dziesięcin lasu), do włość. nadz. 112.607 dziesięcin i do własności prywatnej 100.727 dziesięcin (17 majątków ponad 1.000 dziesięcin). W powiecie jest 1 miasto, 10 miasteczek i 21 parafji katolickich.

Białystok, miasto powiatowe o 163 wiorsty od Warszawy, 78 wiorst od Grodna a 120 od Brześcia, nad rzeczką Białą, dopływem Supraśli, założone w roku 1320 przez Gedymina, własność niegdyś Stefana Czarnieckiego, któremu nadany został przez Jana Kazimierza za zasługi położone podczas „potopu" nieprzyjacielskiego, zalewającego ziemie polskie. Z czasem drogą spadku przeszedł na Gryfitów-Branickich, z których Jan Klemens, hetman w. kor., obrał sobie to miasteczko na rezydencję, zbudował tu wspaniały pałac, założył piękny park i powznosił cały szereg gmachów i domów. Przez cały czas panowania Stanisława Augusta. Białystok nosił miano „Wersalu podlaskiego" i był wielkiem ogniskiem życia politycznego i kulturalnego dla całego województwa. Spadkobiercy hetmana sprzedali w roku 1802 Białystok z pałacem i okolicznemi wsiami królowi pruskiemu. Od roku 1807 do 1842 Białystok był stolicą obwodu tejże nazwy, złożonego z czterech powiatów: biał., bielskiego, drohickiego i sokólskiego. Później został już tylkomiastem powiatowem. W dawnym pałacu założono z czasem instytut wychowania panien. Istnieje tu nadto gimnazjum męskie i szkoła handlowa. Białystok stanowi ważny węzeł kolejowy, gdyż stąd rozchodzi się tor kolejowy w pięciu kierunkach: do Warszawy, do Wilna, Grajewa, Brześcia i Baranowicz. Kościół istniał tu już w początkach XVI wieku, z muru wystawił go Piotr Wiesiołowski w roku 1580, a przyozdobił w XVIII wieku hetman Branicki. Gdy kościół okazał się zbyt małym dla rosnącej szybko parafji, dziekan miejscowy, ksiądz Szwarc, wzniósł w latach 1900 — 1906 nową wielką świątynię w stylu gotyckim, przy pomocy parafjan.

Istnieją nadto 3 kaplice katol., a 2 skasow. w r. 1865 Kościół ewangelicki z parafją, obejmującą 3 powiaty: białostocki, bielski i sokólski. Białystok słynie jako ognisko przemysłu sukiennicz. Pierwsze fabryki sukna powstawać tu już zaczęły w pocz. XIX stulecia, dopiero jednak po r. 1832 przemysł ten wzmagać się zaczął poważnie. Już w roku 1860 było w pow. białostockim 21 fabryk sukna i kortów, 1 przędzalnia bawełny, 1 płócienek, 1 farbiarnia, 16 gorzelni i 9 browarów. Rozrost miasta był bardzo szybki w ostatnich czasach: w roku 1860 było tu 17.000 mieszkańców, w 1897 roku już 66.000, a w 1912 roku — 93.000. Według narodowości było tu około 60% żydów, około 18% Polaków, po 6% Niemców i Rosjan, reszta zaś Białorusinów, Tatarów, Małorusinów i innych. W r. 1907 naliczono w mieście 334 fabryk i zakładów przemysłowych, zatrudniających przeszło 5.800 robotników. Produkcja wynosiła przeszło 6 miljonów rubli.

Miast. **Choroszcza** przy zbiegu rzeki Choroszczanki z Narwią. Niegdyś z siedmiu przyległemi wsiami własność klasztoru dominikanów, fundowanego tu w r. 1654 przez Mikołaja Paca, a zniesionego w roku 1832. Dominikanie choroscy obowiązani byli z utrzymywanej tu przez nich szkoły wysyłać zdolniejszych uczniów do uniwersytetu krakowskiego. Kościół, zniszczony parokrotnie przez pożary, odbudowany został ostatecznie z muru w stylu gotyckim przez biskupa wileńskiego, Paca, w roku 1654. Wielka fabryka kortów C. A. Moesa i spółki, założona w 1846 roku, zatrudniała 800 robotników, wyrabiając około roku 1880 na 265 warsztatach 250.000 arsz. tkanin rocznie. W pobliżu Choroszczy od południa leży góra Świtkowizna, porośnięta karłowatemi dębami, na tej górze za czasów pogańskich miano oddawać cześć Światowidowi.

Miast. **Goniądz** nad Biebrzą, o 54 wiorsty od Białegostoku, stacja kolej. kościół założony przez ks. Witolda, odbudowany w 1779 roku przez kasztelana Branickiego i proboszcza miejscowego. Miasto wchodzi w obrąb

twierdzy Osowca, wzniesionej około roku 1885 po obu brzegach Biebrzy.

Miast. **Gródek** nad rzeką Supraślą, o 36 wiorst od Białegostoku. Był tu w XV wieku zameczek, skąd pochodzi nazwa miasta. Mieszkańcy fabrykują korty na ręcznych warsztatach.

Miast. **Janopol**, był tu kościół filialny parafji białostockiej, skasowany w roku 1864.

Miast. **Jasionówka** niedaleko Knyszyna, niegdyś własność Wołłowiczów, którzy utrzymywali tu słynną stadninę koni rasy polskiej. Kościół z muru wzniesiony w roku 1553.

Miast. **Knyszyn** nad rzeką Jaskrzanką, o 25 wiorst od Białegostoku, stacja kolejowa, należało niegdyś do Radziwiłłów, z których Mikołaj, biskup żmudzki, ofiarował je królowi Zygmuntowi I. Syn tegoż, Zygmunt August, upodobał sobie Knyszyn i bardzo często tu przebywał dla polowań w okolicznych kniejach. Był tu piękny dworzec królewski i rozległy przy nim ogród, zwany zwierzyńcem. Czas dłuższy gościł tu Zygmunt August z żoną Barbarą Radziwiłłówną, po której zgonie wszystkie pokoje w dworcu wybite były kirem na znak żałoby. Tu też zmarł Zygmunt August 7 lipca 1572 roku, w 52 roku życia. Dziś śladu nie zostało z dworca królewskiego. Kościół z roku 1520 fundacji Mikołaja Radziwiłła.

Miast. **Supraśl** na rzeczką tejże nazwy, o 16 wiorst od Białegostoku. Znajduje się tu starodawny okazały klasztor, niegdyś należący do obrządku wschodniego, od roku 1627 do 1839 unicki, w końcu prawosławny, fund. w roku 1500 przez Aleksandra Chodkiewicza, marszałka Wielkiego Księstwa Litewskiego. Istniała w nim w XVIII wieku sławna drukarnia, z której wychodziły książki polskie, ruskie i łacińskie, m. in. w roku 1743 całkowita „biblja słowiańska". Wewnętrzne ściany cerkwi posiadają ciekawe freski, pochodzące z pierwszej połowy XVI wieku. Była tu w swoim czasie cenna biblioteka,

zgromadzona przez bazyljanów, mieszcząca dzieła religijne i historyczne w języku polskim, łacińskim, francuskim i ruskim. Kościół katolicki wzniesiony w 1861 r. przez miejscowych fabrykantów. Pierwsza fabryka sukna powstała tu w roku 1837 staraniem Wilhelma Zacherta. Było tu ostatnio 5 fabryk kortu, których produkcja około 1890 roku wynosiła 800.000 rubli rocznie.

Miast. **Suraż** nad Narwią istniało już na początku XIII wieku, zniszczone później przez Mongołów i Krzyżaków. W roku 1391 Jagiełło nadał je Ziemowitowi mazowieckiemu. Z dawnego zamku książęcego pozostał niewielki okop, otoczony rowem, zwany Zamkową górą. Kościół założony na początku XV wieku, odbudowany w 1744 r., nowy mur. w r. 1876. Tu w noc na 23 stycznia 1863 roku garść powstańców pod wodzą Zameczka-Cichorskiego rozpędziła załogę rosyjską i zaopatrzyła się w broń i amunicję.

Miast. **Trzcianna** nad rzeczką tejże nazwy, o 48 wiorst od Białegostoku. Kościół założ. w roku 1509 przez Aleksandra Jagiellończyka, z muru wzniesiony w r. 1846.

Miast. **Zabłudów** nad rz. Melecinią, o 18 wiorst od Białegostoku, niegdyś Chodkiewiczów, którzy w XVI wieku założyli tu drukarnię, z kolei Radziwiłłów, już w XIX wieku nadane Kruzenszternom. Istniał tu czas długi zbór kalwiński. Kościół katolicki założony w roku 1567 przez Jerzego Chodkiewicza, obecny murowany z roku 1840. Jest tu stara synagoga, ciekawa jako zabytek architektoniczny. Z zakładów przemysłowych: fabryka sukna i kortów, 2 młyny parowe, 5 dużych garbarni i sporo drobnych warsztatów tkackich.

Wieś **Brzozowa**, kościół, założ. niewiad., wymurowany w 1863 roku.

Wieś **Dobrzyniew**, kościół zbudow. w 1519 roku przez Mikołaja Radziwiłła, wojewodę wileńskiego, obecny z muru z roku 1909.

Wieś **Dolistów**, kościół, założ. niewiad., obecny wymurowany w roku 1791 przez hetmanowę Branicką.

Wieś **Giełczyn**, kościół z roku 1777.

Wieś **Jaworówka**, w parafji dobrzyniewskiej, w roku 1863 spalona z rozkazu Murawiewa. Wszyscy mieszkańcy zesłani na Sybir. Ziemię po nich rozdano kolonistom moskiewskim. Ten sam los spotkał w pow. białostockim wsie: Łukawicę, Dziki, Pruszankę i inne.

Wieś **Juchnowiec**, kościół wymurow. w roku 1547.

Wieś **Kalinówka**, kościół fund. w roku 1511 przez Mikołaja Radziwiłła, odbudowany z drzewa w roku 1776,

Wieś **Krypno** ma kościół filialny parafji knyszyńskiej. założ. niewiad., wymurowany w roku 1881.

Wieś **Niewodnica**, kościół z roku 1596, obecny z muru z roku 1896.

Wieś **Niezbudka-Michałowo**, osada fabryczna, ma kaplicę w parafji zabłudowskiej, zbudowaną 1909 roku.

Wieś **Turośń**, kościół z roku 1515, wymurow. w roku 1778.

Wieś **Uhowo**, kościół filialny parafji w Surażu, zbudow. w roku 1753.

Wieś **Waliły** o 36 wiorst od Białegostoku, st. kolej. W roku 1863 w lasach w pobliżu Walił formujący się oddział powstańców grodzieńskich pod wodzą Onufrego Duchińskiego stoczył 29 kwietnia krwawą walkę z przemagającemi siłami rosyjskiemi.

Powiat Bielski.

Obszar 3.568 klm. kw. Ludność w 1912 r.—206.000 głów (58 na klm. kw.). Według danych z roku 1897 miało być 36% katolików, 48% prawosławnych, 15% żydów. Z ogólnej przestrzeni 248.000 dziesięcin—do rządu należy 14.520 dziesięcin (w tem 13.562 dziesięcin lasu), do włość. nadz. 126.882 dziesięcin i do właśc. prywatnych 97.146 dziesięcin (w tem 10 majątków ponad 1.000 dziesięcin). W pow. jest 1 miasto, 10 miasteczek i 20 par. katol.

Bielsk, miasto powiatowe nad rz. Białą i Lubczą, o 122 wiorsty od Grodna, wspominane przez kronikarzy już w XIII wieku, spustoszone w roku 1253 przez hordy mongolskie Batuchana. W roku 1430 wielki książę Witold nadał miastu pierwsze przywileje, rozszerzone następnie przez króla Aleksandra. Tenże król nadał Bielskowi prawo magdeburskie i utworzył okrąg, zwany potem ziemią bielską. W roku 1564 odbył się w Bielsku sejm, na którym ostatecznie zatwierdzono statut wołyński. Za Jana Kazimierza miasto podupadło, zniszczone przez obce wojska. Po drugim rozbiorze Bielsk dostał się Prusom, w roku 1807 przeszedł pod panowanie Rosji, włączony zrazu do obwodu białostockiego, a w roku 1842 wraz z nim do gubernji grodzieńskiej. W pobliżu miasta góra Zamkowa ze śladami zamku, zniszczonego w roku 1563 od pioruna. Przebywali w nim często królowie polscy, udając się na łowy do puszczy białowieskiej. W samym Bielsku zachował się ratusz z XV wieku. Kościół istniał już w XV wieku, założenie jego niewiadome. Obecny murowany pochodzi z roku 1786. Istniał też klasztor karmelitów, założony w 1641 roku, zwinięty 1796 r. W Bielsku urodził się i umarł Józef Jaroszewicz, zasłużony badacz przeszłości kraju, autor 3-tomowego „Obrazu Litwy". Tu także urodził się w roku 1841, jako syn byłego księdza unickiego, znany pisarz i publicysta współczesny, Józef Tokarzewicz-Hodi, po roku 1863 emigrant i działacz postępowy wśród wychodźtwa we Francji i Szwajcarji.

Miast. **Boćki** nad Nurcem, o 17 wiorst od Bielska, założone w XVI wieku przez Jana Sapiehę, z kolei własność Branickich i w końcu Potockich. Pierwotny kościół parafialny, założony w 1513 roku, z powodu starości zamknięty w 1824 roku. Na tem miejscu zbudowano cerkiew. Nabożeństwo odprawiano w kościele reformatów, który po ich kasacie w roku 1832 zamieniono na parafialny. Ten kościół wymurowano roku 1720. Miasto słynęło niegdyś z wyrobu harapów („monitory boćkowskie").

126363

Miast. **Brańsk**, nad Nurcem, o 22 wiorsty od Bielska, bardzo stara osada, miała zamek już w zaraniu dziejów, w roku 1493 otrzymała od wiel. ks. Aleksandra prawo magdeburskie. Kościół założ. w r. 1525 przez króla Zygmunta I, obecny mur. z r. 1859.

Miast. **Ciechanowiec**, nad Nurcem, o 47 wiorst od Bielska, założ. w XV wieku przez rodzinę Kiszków, potem własność Ossolińskich, Jabłonowskich, w końcu Ciecierskich. Z dawnego zamku obronnego pozostała tylko brama z zamkową wieżą. Założony w r. 1797 w osobnym gmachu szpital wraz ze szkołą, został w r. 1842 przez rząd zamknięty. Kościół założ. w XVI wieku, obecny murow. z roku 1737. Na rynku wzniesiony został w roku 1850 duży pomnik urodzonego tu Krzysztofa Kluka, proboszcza w Ciechanowcu, znakomitego przyrodnika polskiego.

Miast. **Drohiczyn**, nad Bugiem, o 54 wiorsty od Bielska, stary gród podlaski, posiadał niegdyś zamek obronny, zniszczony w XVII wieku. Były tu niegdyś kościoły i klasztory franciszkanów, benedyktynek i jezuitów. Dwa pierwsze po skasowaniu stoją w ruinie, trzeci z nich założ. w XV wieku, oddany przez Jana Kazimierza jezuitom, po ich kasacie pijarski, od roku 1832 oddany został duchowieństwu świeckiemu.

Miast. **Kleszczele** nad Nurcem, o 23 wiorsty od Bielska. Był tu kościół z r. 1544 fundacji królowej Bony, skasowany w r. 1865 i przerobiony na cerkiew. Obecny murowany z r. 1909.

Miast. **Mielnik** nad Bugiem, o 50 wiorst od Bielska. Stary gród, zburzony w r. 1240 przez Tatarów, otrzymał później przywilej od ks. Bolesława mazowieckiego. Tu w r. 1501 król Aleksander zjechał się ze swą radą dla ułożenia warunków ściślejszego połączenia Litwy z Polską. W grudniu 1506 r. posłowie polscy ofiarowali tu koronę Piastów wiel. ks. Zygmuntowi. Był tu kościół

niewiad. fundacji, skasowany w r. 1866 i przerobiony na cerkiew.

Miast. **Narew** na lewym brzegu Narwi, o 28 wiorst od Bielska, założone w pocz. XVI wieku przez Olbrachta Gasztolda. Zatrzymywał się tu nieraz Zygmunt August w przejeździe z Krakowa na Litwę. Kościół, wzniesiony z drzewa w r. 1528, odbudowany w r. 1728.

Miast. **Niemirów** nad Bugiem. Jest to kościół, zał. w r. 1620, skasowany w r. 1865, zwrócony w r. 1905.

Miast. **Orla** nad rz. Orlanką, o 14 wiorst od Bielska, własn. Bohowitynów, potem Tęczyńskich, Radziwiłłów, w końcu Wittgensteinów. Pamiętne w dziejach dysydentów polskich kilku synodami, jakie się tu odbyły, zwłaszcza zjazdem generalnym z r. 1644 pod przewodnictwem Janusza Radziwiłła. Istniał tu zbór kalwiński

Miast. **Siemiatycze** nad rz. Kamionką w pobliżu Bugu, o 45 wiorst od Bielska, własność w końcu XVIII w ks. Anny z Sapiehów Jabłonowskiej, głośnej ze swej. działalności społecznej. Wymurowała ona w Siemiatyczach dwupiętrowy ratusz, założyła drukarnię, bibliotekę, gabinet historji naturalnej, zbiory starożytności, zakłady przemysłowe, szkołę akuszerek. Nadto troskliwie starała się o polepszenie bytu włościan. W końcu stycznia 1863 r. zajął Siemiatycze dowódca oddziału powstańców, Zameczek—Cichorski, który po połączeniu się z oddziałami R. Rogińskiego, W. Lewandowskiego i W. Jabłonowskiego stoczył tu w dniu 7 lutego krwawą walkę z Moskalami. Powstańcy ostatecznie zostali rozbici, a Moskale sprawili rzeź wśród mieszkańców miasta.

Wieś **Dołubów**, kościół z roku 1465, wymurowany w r. 1904.

Wieś **Domanów**, kościół z roku 1460, odnowiony w r. 1875.

Wieś **Dziatkowice**, o 29 wiorst od Bielska. Był tu kościół fund. niewiad., skasowany w r. 1866 i przerobiony na cerkiew.

Wieś Granne, o 1 wiorstę od Buga, pamiętna starciem w r. 1792 wojsk polskich pod wodzą Michała Zabiełły z wojskami rosyj. W r. 1831 przeprawiał się tu do Królestwa ze swoim korpusem jenerał rosyj. Dybicz. Był tu kościół, wzniesiony w r. 1784, skasowany w roku 1886.

Wieś **Łubin**, kościół z roku 1498, wymurow. w roku 1910.

Wieś **Ostrożany**, kościół z roku 1450, odbudowany w r. 1758.

Wieś **Pierlejewo**, nad rz. Pełchówką, kościół fund. niewiadomej, wymurowany w r. 1883.

Wieś **Pobikry**, kościół z roku 1504, przebudowany z muru w roku 1864.

Wieś **Rudka** z pięknym pałacem daw. Ossolińskich, dziś hr. Zamojskich. Kościół z r. 1442, wymurowany w r. 1751.

Wieś **Sady**, o 50 wiorst od Bielska. Był tu kościół niewiad. fund. skasowany w r. 1864.

Wieś **Śledzianowo**, w pobliżu Buga, o 53 wiorsty od Bielska. Był tu kościół, wzniesiony w r. 1590, wymurowany w r. 1768, a w r. 1884 zamknięty i rozsadzony dynamitem.

Wieś **Strabla**, o 14 wiorst od Bielska. Nadana przez Zygmunta I Janowi z Krajny, lekarzowi nadwornemu, który tu założył piękny ogród włoski z widokiem na Narew. Od połowy XVIII wieku własność Starzeńskich, którzy wystawili tu piękny pałac z bogatemi zbiorami, biblioteką i licznemi pamiątkami. Po r. 1863 z nakazu rządu sprzedana w ręce rosyjskie przez Wiktora hr. Starzeńskiego, marszałka szlachty gub. grodzieńskiej, który brał wybitny udział w życiu politycznem w okresie powstaniowym. Jest tu kościół, wzniesiony z muru w roku 1617.

Wieś **Topczewo**, kościół z r. 1433.

Wieś **Winna**, nad rz. Kukawką, o 42 wiorsty od Bielska, kościół z r. 1694, odnowiony 1887.

Wieś **Wyszki**, kościół założony w r. 1458, wymurowany w r. 1905.

POWIAT BRZESKI.

Obszar 4.890 klm. kw. Ludność w 1912 r.—264.000 głów (54 na klm. kw.). Według danych z r. 1897 miało być 6% katolików, 71% prawosławnych i 21% żydów. Z ogólnej przestrzeni 381.000 dziesięcin do rządu należy 36.945 dziesięcin (w tem 36.887 dziesięcin lasu), do włościan nadz. 161.048 dziesięcin i do własn. pryw. 177.368 dziesięcin (27 majął. ponad 1.000 dziesięcin). W pow. jest 1 miasto, 8 miasteczek i 3 parafje katolickie.

Brześć Litewski, miasto powiatowe i pierwszorzędna twierdza nad Bugiem przy ujściu rz. Muchawca, o 203 wiorsty od Grodna, a 200 wiorst od Warszawy, przy zbiegu 4 linji kolejowych. Bardzo stary gród, który w zaraniu dziejów wydzierali sobie książęta ruscy, litewscy i polscy, przeszedł ostatecznie w początku XIV wieku w posiadanie Litwy i z czasem został stolicą województwa brześciańskiego. Tu już w XVI wieku istniała słynna drukarnia, w której w r. 1563 wyszła t. zw. „biblia Radziwiłłowska". W r. 1596 na zjeździe duchowieństwa obrządku wschodniego przyjęto unję z kościołem rzymskim. Miasto dzięki świetnemu położeniu rosło i rozwijało się znakomicie. Powstały tu z czasem kościoły i klasztory augustjanów, bernardynów, bernardynek, bazylianów, brygidek, dominikanów, jezuitów i trynitarzy. Był tu także kościół kalwiński i 3 cerkwie unickie. Wszystko to zniszczone zostało zupełnie w latach 1830—1836, gdy z rozkazu Mikołaja I zaczęto budować tu twierdzę. Całe stare, pełne pamiątek miasto zburzone zostało do gruntu. Część gmachów poklasztornych przekształcono na budynki fortęczne. Założono wówczas w Brześciu korpus kadetów, w którym młodzież okoliczną miano wychować

w duchu rosyjskim. Tu kształcił się wojskowo między in. Romuald Traugutt, Jarosław Dąbrowski i inni wybitni uczestnicy powstania 1863 r., to też w roku tym korpus ten zamknięto. Obecne miasto jest zupełnie nową osadą. Miało ono przed wojną z górą 46.000 mieszkańców.

Miast. **Czarnawczyce**, o 15 wiorst od Brześcia, był tu kościół z XV wieku, skasowany w 1867 roku.

Miast. **Kamieniec Litewski** nad rz. Lśną o 37 wiorst od Brześcia, w pobliżu puszczy białowieskiej. Jedna z najdawniejszych osad w obrębie gubernji grodzieńskiej, założona w r. 1276 przez ks. Włodzimierza wołyńskiego który zbudował tu gród i wzniósł wieżę obronną czyli t. zw. stołp, którego ruiny pozostały po dziś dzień. Później miejsce narad Jagiełły i Witolda. Kościół z roku 1723.

Miast. **Mielejczyce** nad rz. Krupą; był tu kościół, założony w roku 1556 przez króla Zygmunta Augusta, skasowany w r. 1866.

Miast. **Rasna**, nad rz. Pulwą, o 42 wiorsty od Brześcia, własność niegdyś Matuszewiczów, z których Jerzy, cześnik miński, około 1753 r. fundował tu kościół i klasztor marjanów, skasowany w r. 1864. Jest tu kościół ewangelicko-reformowany.

Miast. **Wierzchowice** lub **Wierchowicze**, o 50 wiorst od Brześcia. Był tu kościół z r. 1619, skasowany w r. 1866.

Miast. **Włodawka** nad Bugiem, o 59 wiorst od Brześcia, naprzeciwko m. Włodawy.

Miast. **Wołczyn** nad rz. Pulwą, o 36 wiorst od Brześcia, własność niegdyś Czartoryskich i Poniatowskich. Tu w dniu 17 stycznia 1732 r. urodził się późniejszy król, Stanisław August. Wspaniała rezydencja podupadła z czasem zupełnie. Był tu kościół założony w r. 1639, wymur. w r. 1733 na wzór watykańskiego przez Michała ks. Czartoryskiego, skasowany w r. 1866.

Miast. **Wysokie Litewskie** nad rz. Pulwą, o 39 wiorst od Brześcia, pięknie położone, ze wspaniałym pałacem dawniej ks. Sapiehów, dziś hr. Potockich. Kościół zał. przez wiel. ks. Witolda, wymur. w r. 1872.

Wieś **Mrozowicze**, był tu kościół z r. 1521, skasow. w r. 1866.

Wieś **Skoki** nad rz. Leśną, o 10 wiorst od Brześcia, własność dawna Niemcewiczów. Tu w r. 1757 urodził się Juljan Ursyn-Niemcewicz, poeta i pisarz, towarzysz Kościuszki.

Wieś **Stawy**, o 30 wiorst od Brześcia. Był tu kościół z r. 1739, skasowany w r. 1865.

Wieś **Szostaków**, o 35 wiorst od Brześcia. Tu się urodził Romuald Traugutt, dyktator w powstaniu styczniowem. Majątek był własnością Hofmejstrów, z których Apolinary, zesłaniec z r. 1846 na Syberję, był w r. 1863 naczelnikiem cyw. (wojewodą) grodzieńskim i ponownie zesłany był do ciężkich robót — po konfiskacie majątku.

Wieś **Wielanów** lub **Wielany**, o 49 wiorst od Brześcia, był tu kościół z roku 1528, skasowany w r. 1866.

Wieś **Wistyce** lub **Wistycze**, o 13 wiorst od Brześcia. Był tu kościół i klasztor cystersów, fund. Tyszkiewiczów z r. 1678, skasowany w r. 1832.

POWIAT KOBRYŃSKI.

Obszar 5 267 klm. kw. Ludność w 1912 r.—230.000 głów (44 na klm. kw.). Według danych z roku 1897 miało być 2,8% katolików, 83% prawosławnych i 13% żydów. Z ogólnej przestrzeni 452.000 dziesięcin do rządu należy 26.492 dziesięcin (w tem 20.154 dziesięcin lasu), do włościan nadz. 190.830 dziesięcin i do właść. pryw. 229.552 dziesięcin (47 maj. ponad 1.000 dziesięcin). W powiecie jest 1 miasto, 7 miasteczek i 2 parafie katolickie.

Kobryń, miasto powiatowe nad rz. Muchawcem. Już w XIII wieku istniał tu zameczek obronny, wzniesiony przez książąt wołyńskich. Następnie władali nim książęta Kobryńscy, pochodzący z rodu Olgierda. Później

starostwo, w latach 1549—1556 własność królowej Bony, z kolei Anny Jagiellonki, która w r. 1569, przybywszy do Kobrynia, obdarzyła miasto prawem magdeburskiem. W roku 1626 odbył się tu ważny synod duchowieństwa unickiego. Po rabunkach kozackich i szwedzkich miasto podupadło. W r. 1784 bawił tu przejazdem król Stanisław August. Po rozbiorze kraju rozległy klucz kobryński nadany został przez Katarzynę II Suworowowi, który wkrótce rozprzedał folwarki okolicznej szlachcie. Kościół tutejszy, założony w roku 1500, odbudowany przez Hier. Wołłowicza w r. 1625, zniszczony w czasie wojny 1812 r., wymurowany został w r. 1846.

Miast. **Antopol**, o 29 wiorst od Kobrynia, były tu fabryki skór i olejarnie.

Miast. **Chomsk** nad Jasiołdą, niedaleko jeziora Sporowskiego, było własnością Pusłowskich, którzy w początku XIX wieku założyli tu jedną z pierwszych w kraju rękodzielni sukiennych. Przy 12 warsztatach pracowało tu 286 robotników.

Miast. **Drohiczyn**, o 54 wiorsty od Kobrynia, przy trakcie do Pińska.

Miast. **Dywin**, wśród błot poleskich w pobliżu granicy Wołynia, niegdyś własność Jagminów. Był tu kościół, założony w roku 1660 przez króla Jana Kazimierza, skasowany w r. 1866.

Miast. **Horodziec** lub **Horodec**, tu zaczyna się kanał „Królewski", łączący Pinę z Muchawcem. Był tu kościół z r. 1633, założony przez króla Władysława IV, skasowany w r. 1866.

Miast. **Janów**, o 82 wiorsty od Kobrynia, pamiętne męczeństwem jezuity, błogosł. Andrzeja Boboli, w roku 1657 z rąk kozackich. Murowana figura przy gościńcu wskazywała miejsce męczeństwa. Miasto było własnością Szujskich, potem Orzeszków. Jest tu kościół, założ. w r. 1746 przez ks. Szujską, wymurowany w r. 1848.

Miast. **Motol** nad rz. Jasiołdą, o 84 wiorsty od Kobrynia, niegdyś starostwo w ręku Michała Ogińskiego, twórcy poblizkiego kanału.

Wieś **Bezdzież** nad błotami, które otaczają jezioro Sporowskie. Tu 8 września 1771 r. hetman litewski, Michał Ogiński, stoczył wielką bitwę z wojskiem rosyjskiem. Był tu kościół niewiad. fund., wymurowany w roku 1820, skasowany w roku 1864.

Wieś **Braszewicze**, na głębokiem Polesiu. Był tu kościół, założony w roku 1650, skasowany w r. 1866.

Wieś **Dziatkowicze**, w pobliżu powiatu słonimskiego, skonfiskowana w r. 1863 rodzinie Radowickich, której sześciu przedstawicieli brało czynny udział w powstaniu: dwaj z nich polegli w Grodzieńskiem, trzeci rozstrzelany był w Siedlcach, pozostali zesłani na Syberję.

Wieś **Horki**, o 90 wiorst od Kobrynia, w kącie między gubernją mińską a wołyńską, wśród lasów i błot poleskich, pamiętna trzema bitwami, jakie w dn: 17, 21 i 25 maja 1863 r. stoczył tu Romuald Traugutt na czele powstańców kobryńskich z przeważającemi siłami rosyjskiemi. Dwa pierwsze starcia były pomyślne dla oręża polskiego i dopiero w trzeciej bitwie powiodło się Moskalom rozproszyć powstańców. Traugutt z garścią 40 ludzi udał się stąd na wschód po za Pińsk ku Horyniowi.

Wieś **Hruszowa**, w pobliżu miast. Antopola, własność znanej powieściopisarki, Marji Rodziewiczówny, która mieszka tu stale od szeregu lat.

Wieś **Krupczyce**, pamiętna bitwą stoczoną tu 18-go września 1794 r. przez wojska polskie pod wodzą jener. Karola Sierakowskiego z korpusem Suworowa. Po całodziennej krwawej walce Polacy zmuszeni byli do odwrotu na Brześć. Był tu kościół i klasztor karmelitów, założony w r. 1701, skasowany w 1866.

Wieś **Ludwinów**, własność niegdyś Orzeszków. Tu w latach 1859 — 1864 mieszkała Eliza z Pawłowskich Orzeszkowa, znakomita autorka. Gdy męża jej Piotra,

zesłano na Syberję, a majątek kazano sprzedać w ręce rosyjskie, Eliza Orzeszkowa przeniosła się stąd do swojej Milkowszczyzny, a później do Grodna.

Wieś **Ostrów**, o 20 wiorst od Kobrynia, własność niegdyś Romualda Traugutta, dyktatora powstania styczniowego, skonfiskowana jego dzieciom i nadana rosjaninowi.

Wieś **Siechnowicze Wielkie**, o 21 wiorst od Kobrynia, w pobliżu stacji kolejowej Żabinki, nadana w r. 1458 przez króla Kazimierza Jagiellończyka Kościuszkom, którzy stąd wzięli przydomek Siechnowickich. Dopiero w XVIII wieku sprzedana przez nich Czartoryskim, a po nich nabyta przez Przyborów.

Wieś **Siechnowicze Małe**, przez rzekę sąsiadująca z Siechnowiczami Wielkiemi, miejsce urodzenia Tadeusza Kościuszki w dniu 12 lutego 1746 r. Tu Kościuszko spędził znaczną część swej młodości, tu również przebywał niejednokrotnie w latach 1773—1776. Całą ludność tej wsi uwolnił od poddaństwa a nadto po klęskach, jakie poniosła wskutek wojny 1812 r. obdarzył ją licznemi zapomogami. Później w spadku własność Kazimiery z Estków Bułhakowej. Była tu niegdyś kaplica katolicka, fund. w r. 1722 przez Aleksandra Jana Kościuszkę.

Wieś **Torokany** lub **Torokanie**, o 39 wiorst od Kobrynia, z monasterem prawosławnym, do r. 1839 unickim bazyliańskim, założonym w XVII wieku, a po r. 1839 będącym miejscem znęcania się nad księżmi, którzy zostali wiernymi unji.

Wieś **Worocewicze**, o 70 wiorst od Kobrynia, niegdyś własność Ordów. Tu w r. 1807 urodził się Napoleon Orda, emigrant z r. 1831, zasłużony rysownik i muzyk, twórca „Albumu", obejmującego widoki miejscowości wszystkich ziem polskich.

Wieś **Zbierohi** lub **Zbirogi** nad rzeką Muchawcem, o 31 wiorst od Kobrynia. Był tu kościół z r. 1621, skasowany w r. 1866.

POWIAT PRUŻAŃSKI.

Obszar 4.171 klm. kw. Ludność w 1912 r.—174.000 głów (42 na klm. kw.). Według danych z r. 1897 miało być 7,8% katolików, 78% prawosławnych i 12% żydów. Z ogólnej przestrzeni 345.000 dziesięcin do rządu należy 13.319 dziesięcin (w tem 11.164 dz. lasu) do apanaży carskich 93.334 dziesięcin (puszcza białowieska), do włościan nadz. 138.125 dziesięcin i do właść. pryw. 97.957 dziesięcin (18 majątków ponad 1.000 dziesięcin). W powiecie jest 1 miasto, 5 miasteczek i 7 parafji katolickich.

Prużana, miasto powiatowe nad rz. Muchawcem, dopływem Buga, o 13 wiorst od stacji kolejowej Linowa, założone w XV wieku przez ks. Kobryńskich, później królewszczyzna, nadana w oprawie wdowiej królowej Annie Jagiellonce, która w roku 1588 nadała mu prawo magdeburskie. Po rozbiorze kraju ekonomia królewska prużańska, składająca się z 66 wsi, nadana została przez Katarzynę II generałowi Rumiancewowi, który po kilku latach rozprzedał wszystkie majątki okolicznym ziemianom. Kościół, założ. w r. 1522, odnowiony został przez królowę Bonę. W r. 1857 parafianie rozpoczęli budowę nowego murowanego kościoła, ale przed ukończeniem zabrano go na cerkiew. Nowy kościół murowany wzniesiony został w r. 1882. Podczas powstania 1863 r. R. Rogiński ze swym oddziałem opanował całe miasto w noc na 13 lutego i po zaopatrzeniu się w broń i pieniądze skarbowe udał się dalej ku Kobryniowi.

Miast. **Bereza Kartuska** nad Jasiołdą. Kościół istniał tu już od r. 1477, ale w r. 1648 podkanclerzy lit. Kazimierz Leon Sapieha wzniósł tu wspaniały nowy kościół z muru i jedyny na Litwie klasztor kartuzów. Cały klasztor wraz z kościołem, otoczony sześciokątnym murem z basztami na rogach, miał wygląd obronnej twierdzy i należał do najwspanialszych fundacji w Rzeczypospolitej. W r. 1831 zakonnicy wzięli udział w rewolucji w partji Tytusa Pusłowskiego, za co klasztor w roku

1832 został zamknięty. Kościół przetrwał do r. 1866, kiedy go skasowano. Nowy zaczęto budować w roku 1905.

Miast. Malecz, o 18 wiorst od Prużany, było tu parę garbarni.

Miast. Narewka nad rzeczką tejże nazwy, dopływem Narwi, o 16 wiorst od Prużany na skraju puszczy białowieskiej. Był tu kościół założony przez króla Stanisława Augusta, skasowany w roku 1866. W r. 1910 parafianie rozpoczęli budowę nowego. W dniu 29 lipca 1831 roku połączył się tu oddział generała Henryka Dembińskiego w jego sławnym odwrocie z Litwy z oddziałem generała S. Różyckiego.

Miast. Sielec nad Jasiołdą, o 28 wiorst od Prużany. Był tu niegdyś zbór kalwiński, fund. Radziwiłłów. Kościół katolicki z roku 1471, zabrany na cerkiew w roku 1864. Parafianie w r. 1908 rozpoczęli budowę nowego.

Miast. Szereszów na skraju puszczy białowieskiej, Kościół, założony w r. 1538 przez królowę Bonę, wymurowany w r. 1848.

Wieś **Białowieża**, położona w głębi ogromnej puszczy, stanowiącej obecnie największy zwarty obszar leśny w Europie. Należy do niej 114.980 dziesięcin,—ostatnio własność apanaży carskich. Puszcza była oddawna oprzywilejowanem miejsce polowań królewskich. Kroniki wspominają, że Jagiełło w r. 1409, przed wyprawą na Krzyżaków, zjechał do tej puszczy wraz z Witoldem i czas dłuższy strawili na polowaniach celem zaprowiantowania wojsk w zapasy mięsiwa. Było tu niegdyś mnóstwo żubrów, łosi i jeleni. Przed wojną utrzymywało się tu jeszcze około 450 żubrów i około półtora tysiąca łosi. Od osady puszczańskiej Hajnówki przeprowadzono w roku 1894 kolej wązkotorową do Bielska, a prócz tego w roku 1903 kolej z Siedlec do Połocka przecięła puszczę na przestrzeni kilkunastu wiorst. W głębi puszczy jest parę wsi ruskich i parę osad mazurskich.

Wieś **Dołhe**, o 10 wiorst od Prużany, dawna własność rodziny Kraszewskich. Spędził tu w domu ojcowskim część swej młodości zasłużony pisarz, Józef Ignacy Kraszewski. Ostatnio własność jego synowca, Bogusława Kraszewskiego, który zgromadził tu liczne i cenne zbiory biblioteczne, archiwalne i pamiątkowe. M. in. przechowywany tu był oryginał mazurka Józefa Wybickiego: „Jeszcze Polska nie zginęła".

Wieś **Gabryelin**, niegdyś własność Szczęsnego Włodka, naczelnika powstania prużańskiego w r. 1863, skonfiskowana i nadana rosjaninowi.

Wieś **Kiwatycze**, o 25 wiorst od Prużany. Kościół tutejszy z r. 1605 spalił się od pioruna w r. 1798. Obecny przeniesiony z Olizarowszczyzny w r. 1845.

Wieś **Mokre**, niegdyś własność Feliksa Zienkowicza, uczestnika wyprawy morskiej pułk. Łapińskiego, później sekretarza wydziału powstańczego w Wilnie w roku 1863, zesłanego do katorgi w Usolu. Mokre skonfiskowano i nadano rosjaninowi.

Wieś **Siehniewicze** nad rzeką Wieńcem, dopływem Jasiołdy, (tych Siehniewicz nie należy mieszać z Siechnowiczami w powiecie kobryńskim). Kościół z r. 1534, nowy murowany z r. 1785.

Wieś **Wieżki** o 42 wiorsty od Prużany, w żyznej okolicy. Była tu w latach 1835 — 1862 fabryka cukru oraz szkoła domowego cukrowarstwa.

POWIAT SŁONIMSKI.

Obszar 7.138 klm. kw. Ludność w 1912 r.—291.000 głów (41 na klm. kw.). Według danych z r. 1897 miało być 10% katolików, 74% prawosławnych i 15% żydów Z ogólnej przestrzeni 595.339 dziesięcin do rządu należy 118.956 dziesięcin (w tem 77.439 dziesięcin lasu), do włościan nadz. 218.842 dziesięcin i do właść. pryw.

237.971 dz. (36 majątków ponad 1.000 dziesięcin). W powiecie jest 1 miasto, 8 miasteczek i 6 parafji katolickich.

Słonim, miasto powiatowe, położone na lewym brzegu Szczary, stacja kolejowa o 150 wiorst od Białegostoku, a 58 od Baranowicz. Wspominane w kronikach już pod r. 1040, jako miejsce starć Rusinów z Litwinami. W XIII wieku był tu zamek drewniany, zrównany z ziemią w r. 1241 przez Tatarów. Około roku 1290 założył tu swoje księstwo Montwid, najstarszy syn Gedymina. W roku 1500 został Słonim miastem powiatowem w wojew. nowogródzkiem. Tutejsze starostwo grodowe posiadali kolejno Chreptowicze, Sapiehowie i Ogińscy. Najbardziej podniosło się miasto w drugiej połowie XVIII wieku, kiedy Michał Ogiński, hetman wiel. litew., zostawszy starostą słonimskim, osiadł tu z licznym dworem. Wzniósł on w środku miasta obszerny pałac oraz wiele innych gmachów a mian. teatr i ujeżdżalnię, a w r. 1777 założył drukarnię, w której wytłaczał własne wiersze oraz inne pomniejsze pisemka. Największą zasługą hetmana jest wykopanie kanału między Jasiołdą i Szczarą, łączącego system wodny Dniepru z Niemnem. Po zaborze kraju ekonomię słonimską otrzymał na własność osławiony prześladowca młodzieży polskiej Nowosilcow, który mieszkał tu czas dłuższy w dawnym pałacu Ogińskich. W roku 1812 zaatakowany został niespodziewanie i zniesiony dnia 20 października tworzący się tu 3 pułk ułanów polskich pod dowództwem Konopki. Słonim posiadał 6 kościołów: farny fund. w r. 1495 przez króla Aleksandra, obecny murowany z r. 1775, oraz zgromadz. klaszt. bernardynów, bernardynek, kanoników lateraneńskich. franciszkanek i jezuitów. Rząd rosyjski pozamykał te kościoły, pozostawiając tylko jeden paraf. na przedmieściu oraz drugi filialny przy klasztorze bernardynek. Słonim ma nadto 2 cerkwie, meczet tatarski i 7 synagog. Dawne budowle, wzniesione przez Ogińskiego, zostały zniszczone i rozebrane. Na miejsce wspa-

niałej rezydencji wznosi się na rynku miejskim wielki bazar. Przedmieście Słonima na prawym brzegu Szczary nazywa się Zamoście.

Miast. **Byteń** nad Szczarą, o 28 wiorst od Słonima, miało głośny klasztor bazylianów, fundacji Mikołaja Tryzny, podskarbiego w. litewskiego, z r. 1640, zabrany na prawosławie w r. 1839. Dobra po Tyzenhauzach są własn. hr. Potockich.

Miast. **Dereczyn** nad Zelwą, o 31 wiorst od Słonima. Niegdyś własność i rezydencja Sapiehów, z których Aleksander, kanclerz wiel. litewski, zbudował tu w r. 1786 wspaniały pałac, przenosząc z Różany piękne zbiory ksiąg i dzieł sztuki. Synowi jego, Franciszkowi, skonfiskowano wszystkie dobra w r. 1831. Zbiory wywieziono do Petersburga. Był tu kościół i klasztor dominikanów z r. 1629. Klasztor zwinięto w r. 1832, kościół skasowano w r. 1867. Od r. 1905 zaczęto budować nowy kosztem parafian. W Dereczynie urodził się Tymoteusz Lipiński, zasłużony pisarz, współautor opisu „Starożytnej Polski".

Miast. **Kossów** nad rz. Hrywdą, o 42 wiorsty od Słonima, st. kolej. o 117 wiorst od Brześcia. Kościół, zbudowany przed r. 1520, nowy murowany z r. 1878.

Miast. **Mołczadź**, przy linji kolejowej z Wilna do Baranowicz. Był tu kościół z r. 1422, skasowany w roku 1867.

Miast. **Rożana** lub **Różana** nad rz. Zelwianką, o 35 wiorst od Słonima, dawne dziedzictwo Sapiehów, którzy niejednokrotnie przyjmowali tu monarchów i odbywali ważne narady w sprawach krajowych. M. in. gościli tu czas dłuższy: Zygmunt I i później parokrotnie Władysław IV. W XVII wieku słynęła wspaniałym zamkiem, opartym na wielopiętrowych piwnicach. Po przeniesieniu rezydencji Sapiehów do Dereczyna Rożana zaczęła upadać, a cios ostateczny zadało jej przejście na skarb w r. 1831. Kościół fund. Tyszkiewiczów z XVI w.

Miast. **Zdzięcioł** nad rz. Zdzięciołką, dopływem Niemna, własność niegdyś Sołtanów, skonfiskowana w roku 1831 Adamowi Sołtanowi, pułk. wojsk polskich. Dawny piękny pałac, przerobiony z zamku, użyty został na koszary. Kościół, założony przez Kazimierza Jagiellończyka, wymurowany w r. 1646 przez Kazimierza Leona Sapiehę.

Miast. **Zdzitów** nad jeziorem Sporowskiem, za czasów polskich starostwo.

Miast. **Żyrowice**, o 8 wiorst od Słonima, posiadało niegdyś klastor bazyliański z cudownym obrazem Bogarodzicy, fundacji Sołtanów. Kościół i klasztor wymurowany w r. 1613 przez Jana Mieleszkę, kasztelana smoleńskiego. Od r. 1810 do 1839 siedziba biskupstwa unickiego brzeskiego, a po zniesieniu unji do roku 1845 zarząd praw. eparchji litewskiej. Był tu protojerejem b. ks. unicki, Placyd Jankowski, znany w literaturze polskiej pod pseud. Johna of Dycalpa. Później w gmachu poklasztornym mieściła się szkoła 4 klasowa dla dzieci duchowieństwa prawosławnego.

Wieś **Dworzec**, ma kościół z r. 1516, wymurowany w r. 1907.

Wieś **Dziewiątkowicze Nowe**. Był tu kościół fund. w roku 1790 przez Zofję z Czetwertyńskich Śliźniową, skasow. w r. 1866.

Wieś **Łukonica**. Był tu kościół z r. 1505, wymurow. w r. 1782, skasow. w r. 1866.

Wieś **Mereczowszczyzna** w par. kossowskiej. Tu dn. 12 lutego 1746 r. był ochrzony Tadeusz Kościuszko, którego ojciec, Ludwik, miecznik brzeski, trzymał ten folwark w zastawie od Sapiehów. Była tu kaplica katolicka par. kossowskiej.

Wieś **Michalin**, o 18 wiorst na północ od Berezy Kartuskiej, pamiętna bitwą stoczoną 14 maja 1863 roku przez powstańców wołkowyskich pod wodzą Gustawa Strawińskiego (Młotka).

Wieś **Mołowidy**, o 40 wiorst od Słonima, na pograniczu powiatu nowogr., pamiętną bitwą, stoczoną tu w d. 5 czerwca 1863 r. przez powstańców słonimskich pod wodzą podpułkownika Aleksandra Lenkiewicza i naczelnika wojennego powiatu słonimskiego, Franciszka Jundziłła.

Wieś **Olszew**. Był tu kościół z r. 1809 fundacji Pusłowskich, skasowany 1865 r.

Wieś **Piaski** lub **Pieski** nad jeziorem Czarnem albo Chryskłem, w południowej części powiatu. Był tu klasztor dominikanów, fundow. w r. 1685 przez Kazim. Sapiehę. Później była tu kaplica parafji katolickiej w Olszewie.

Wieś **Porzecze**, niegdyś własność Michała Wołłowicza, powstańca z r. 1831, następnie emisarjusza, schwytanego w rodzinnej okolicy i powieszonego w Grodnie w r. 1833.

Wieś **Rohotna**. Był tu kościół z r. 1400, skasowany w 1866 r.

Wieś **Rędzinowszczyzna**, kościół wymurowany w r. 1822, filjalny parafji słonimskiej.

Wieś **Strzała** o 10 wiorst od Zdzięcioła, miejsce urodzenia i własność niegdyś poety Juljana Korsaka (1805 † 1855), tłómacza „Boskiej Komedji".

POWIAT SOKÓLSKI.

Obszar 2.612 klm. kw. Ludność w 1912 r.—152 tys. głów (51 na klm. kw.). Według danych z r. 1897 miało być: 69% katolików, 18% prawosławnych i 12% żydów. Z ogólnej przestrzeni 219 tys. dziesięcin do rządu należy 46.431 dziesięcin (w tem 39.657 dzies. lasu), do włościan nadz. 134.609 dzies. i do właścicieli prywatnych 32.126 dzies. (4 majątki ponad 1 tys. dzies.). W powiecie jest 1 miasto, 9 miasteczek i 15 parafji katolickich.

Sokółka, miasto powiatowe nad rzeką Sokołdą albo Sokółką, o 37 wiorst od Grodna. Niegdyś wieś należąca do ekonomji królewskiej grodzieńskiej. Mieszkańcy jej obowiązani byli do hodowania sokołów na potrzeby my-

śliwstwa królewskiego, stąd jej nazwa. Dopiero w drugiej połowie XVIII wieku Antoni Tyzenhauz, podskarbi litewski, osadził tu rzemieślników, zabudował pięknie rynek i wyniósł osadę do godności miasteczka. Po trzecim rozbiorze Sokółka zagarnięta została przez Prusy i włączona do świeżo utworzonego obwodu białostockiego. Po pokoju w Tylży Sokółka przeszła pod panowanie Rosji i została miastem powiatowem, od r. 1842 już w gub. grodzieńskiej. Kościół wzniesiony pierwotnie z drzewa przez króla Zygmunta III, po pożarze odbudowany został z muru w r. 1848, a w r. 1901 znacznie powiększony.

Miast. **Dąbrowa**, o 32 wiorsty od Sokółki. Kościół założony w 1460 r., odbudowany z drzewa w 1595 roku przez króla Zygmunta III, wymurowany w r. 1902

Miast. **Janów**, o 21 wiorst od Sokółki. Kościół z r. 1623, wymurowany w r. 1904.

Miast. **Korycin**, o 31 wiorst od Sokółki, ma kościół wzniesiony w r. 1571 przez króla Zygmunta Augusta, wymurowany w r. 1904.

Miast **Kuźnica** nad rzeką Łososną, o 15 wiorst od Sokółki, stacja kolejowa o 24 wiorsty od Grodna. Kuźnica otrzymała prawo miejskie od królowej Bony w r. 1546. Kościół z r. 1561 fundacji Zygmunta Augusta, nowy murowany z r. 1860. Był tu również klasztor bazyljanów, zabrany na cerkiew prawosławną.

Miast. **Nowydwór**, o 26 wiorst od Sokółki, założony w XV w., ma kościół, wzniesiony z muru w r. 1504 przez Aleksandra Jagiellończyka.

Miast. **Odelsk** nad rzeczką Odłą, założone w początku XVI w. przez królowę Bonę, ma kościół z r. 1490 fundacji Kazimierza Jagiellończyka, odbudowany w r. 1874. O stanie miasteczka niepochlebne daje świadectwo przysłowie. „Ład, jak w Odelsku".

Miast. **Sidra** nad rzeką Sidrą, lewym dopływem Biebrzy, o 16 wiorst od Sokółki. Był tu zbór kalwiński, wzniesiony przez Naruszewiczów, który rozebrano w r. 1880

wraz z byłym pałacem. Katolicki kościół, wzniesiony 1535 r. przez Wojciecha Gasztolda, wymurowany w r. 1783.

Miast. **Suchowola** nad rzeką Olszanką, o 35 wiorst od Sokółki. Kościół z r. 1591, nowy z muru z r. 1885.

Miast. **Wasilków** nad rzeką Supraślą, o 8 wiorst od Białegostoku. W okolicach W. Leszek Czarny w r. 1282 pobił księcia litewskiego Trojdena wraz z Jadźwingami. W bitwie tej Jadźwingowie po raz ostatni wystąpili na widowni dziejowej. Miasto powstało w r. 1567 z nadania króla Zygmunta Augusta. Powstał wówczas i kościół, skasowany w r. 1867. Nowy wymurowano w r. 1883.

Wieś **Czarna wieś**, w r. 1909 rozpoczęto tu budowę kościoła.

Wieś **Kundzin** przy linji kolejowej. Okolica obfitowała niegdyś w piękne lasy dębowe, w których królowie polscy odbywali polowania. Tu polował między innymi Stefan Batory i stąd udał się do Grodna, gdzie w parę dni życie zakończył. Był tu klasztor jezuitów, fundowany przez Zygmunta III. Kościół założono w r. 1562 przez Zygmunta Augusta, nowy wymurowano w r. 1856.

Wieś **Majewo**, w r. 1908 rozpoczęto tu budowę kościoła.

Wieś **Różany Stok**, przezwana przez Rosjan Krasnostokiem, o 27 wiorst od Sokółki, w pobliżu miasta Dąbrowy, niegdyś szeroko słynęła cudownym obrazem N. M. P., znajdującym się tu w klasztorze dominikanów. Za panowania Jana Kazimierza stolnik Szczęsny Tyszkiewicz założył tu niewielki klasztor murowany na 12 dominikanów oraz drewniany kościół, w którym mieścił się obraz, słynący cudami. Wobec napływu pątników kościół ten okazał się wkrótce zbyt małym i dominikanie w latach 1759—1785 wznieśli okazały kościół z muru. Władze rosyjskie skasowały klasztor w r. 1842, a w r. 1866 kościół zabrały na cerkiew.

Wieś **Sokołany**, o 7 wiorst od Sokółki, posiada kościół, wzniesiony w r. 1618, a w r. 1833 wymurowany.

Wieś **Szudziałów**, o 14 wiorst od Sokólki. Był tu kościół, założony w 1643 r., skasowany w 1866 r. Nowy drewniany wystawili parafjanie w r. 1910.

Wieś **Zalesie**, kościół z r. 1602.

POWIAT WOŁKOWYSKI.

Obszar 3.820 klm. kw. Ludność w 1912 r.—195 tys. głów (51 na klm. kw.). Według danych z r. 1897 miało być 29% katolików, 57% prawosławnych i 12% żydów. Z ogólnej przestrzeni 336 tys. dziesięcin do rządu należy 38.768 dzies. (w tem 13.154 dzies. lasu), do apanaży carskich 21.644 dzies. lasu (puszcza świsłocka), do włościan nadz. 157.309 dzies. i do właścicieli prywatnych 135.704 dz. (33 majątki ponad 1 tys. dzies.). W powiecie jest 1 miasto, 10 miasteczek i 16 parafji katolickich.

Wołkowysk, miasto powiatowe nad rzeczką Wołkowyją, dopływem Rosi, o 85 wiorst od Grodna. Stara osada, założona podobno w X wieku, niszczona parokrotnie przez Jadźwingów i Tatarów. Zamek tutejszy odbudował i upiększył Mendog ks. litewski. Po zgonie Gedymina dziedzictwo najmłodszego syna jego, Korjata. W r. 1385 Jagiełło wyprawił stąd posłów do Krakowa z oświadczeniem, że wraz z całym narodem litewskim przyjmie wiarę katolicką, jeśli Polacy wybiorą go na króla, a Jadwiga odda mu swą rękę. Tutaj też przyjął następnie poselstwo pólskie, z którem w pocz. 1386 r. zawarta została ostateczna umowa, stanowiąca epokę w życiu obu narodów. W r. 1409 zniszczył i spalił znów miasto wielki mistrz Krzyżaków, Ulryk von Jungingen. W r. 1656 po trzydniowej walce zwyciężeni tu zostali szwedzi przez wojska polskie. W r. 1794 Wołkowysk był znów zniszczony przez Moskali. Od r. 1796 miasto powiatowe w gub. słonimskiej, późniejszej grodzieńskiej. W r. 1812 miasto było ponownie terenem walk wojsk francuskich z rosyjskiemi i spalone zostało doszczętnie. Kościół, jeden z najstarszych

na Litwie, założony przez w. ks. Witolda, zniszczał z czasem. Nowy z muru wzniesiono w r. 1848.

Miast. **Izabelin** nad rzeką Chorążówką, o 10 w. od Wołkowyska, założone przez Fleminga i nazwane od imienia córki jego, ks. Czartoryskiej. Odbywały się tu zjazdy kalwinów polskich. Istnieje tu kościół kalwiński.

Miast. **Jałówka**, o 42 wiorsty od Wołkowyska. Był tu kościół, założony przez królowę Bonę, skasowany w 1866 r. W r. 1908 parafianie zaczęli budować nowy.

Miast. **Łopienica Mała**, o 14 wiorst od Wołkowyska. Był tu klasztor franciszkanów, założony w r. 1690 przez Jana Ogińskiego, skasowany w 1832 r.

Miast. **Łysków**, o 37 wiorst od Wołkowyska. Był tu kościół, założony w 1527 r., skasowany w 1866 r. Przy nim od r. 1751 osiedli misjonarze, którzy utrzymywali tu długi czas szkoły. Nowy kościół zaczęto budować w r. 1908. Na cmentarzu grób Franciszka Karpińskiego, poety, autora pieśni: „Kiedy ranne wstają zorze", zmarłego w r. 1825 w pobliskiej Chorowszczyźnie.

Miast. **Mścibów** nad rzeką Hniezną, o 16 wiorst od Wołkowyska. Starodawny gród, wspominany przez kronikarzy już w XII w. Był tu obronny zamek drewniany wśród bagien. W r. 1572 po zgonie Zygmunta Augusta odbyła się tu narada przedstawicieli Litwy i Korony. Takież narady odbyły się tu w r. 1576. Kościół, wzniesiony przez królowę Bonę, odbudowany z muru w r. 1910.

Miast. **Nowydwór** nad rz. Miedziołanką, blisko źródeł Rosi, w piaszczystej i błotnistej okolicy.

Miast. **Piaski** lub **Pieski** nad rz. Zelwianką, o 24 w. od Wołkowyska, kościół z r. 1682, nowy mur. z r. 1906.

Miast. **Roś** nad rzeką tejże nazwy, o 16 wiorst od Wołkowyska. W pałacu, należącym dawniej do hr. Potockich, dziś hr. Branickich, bogate archiwum i bibljoteka. Znajdowały się tu różne trofea, zdobyte w r. 1656 przez Stefana Czarnieckiego na Karolu Gustawie. Kościół z r. 1611, fundacyi Chodkiewiczów.

Miast. **Świsłocz** nad rzeką tejże nazwy, o 29 wiorst od Wołkowyska. Własność niegdyś Kryszpinów, później Tyszkiewiczów, z których Wincenty, referendarz litewski, założył tu w r. 1806 gimnazjum akademickie i zaopatrzył je obficie we wszelkie pomoce naukowe. Szkoły te ściągały liczny zastęp wychowańców. W ich liczbie byli między innymi znani z czasem na polu piśmiennictwa: Leon Zienkowicz, Józef Paszkowski, Wiktor Heltman i Józef Ignacy Kraszewski. Po r. 1831 rząd skonfiskował wielkie dobra świsłockie, lasy dołączył do puszczy Białowieskiej, folwarki porozdawał urzędnikom i policjantom. Gimnazjum w r. 1851 zamieniono na szkołę 5-klas., skas. w r. 1864, a w murach tych od r. 1875 ulokowano seminarjum nauczycieli wiejskich, ognisko rusufikacji na rozległe okolice. Miasteczko było pięknie zabudowane przez Tyszkiewiczów. Kościół z XV w., odbud. w r. 1782.

Miast. **Zelwa** nad Zelwianką, skonfiskowane w r. 1831 Sapiehom. Tu w d. 4 lipca 1792 r. cofające się wojsko polskie pod wodzą Michała Zabielły stoczyło krwawą walkę z Moskalami. Przednia straż Sokolnickiego w sile półtora tysiąca ludzi broniła odwrotu armji przeciwko 6 tys. Odznaczył się tu dzielnie obroną mostu kapitan Józef Sułkowski, sławny później towarzysz Napoleona w wyprawie do Egiptu. Kościół z r. 1470, skasow. w r. 1866. Nowy z r. 1908.

Wieś **Chorowszczyzna** w pobliżu m. Łyskowa, własność niegdyś Franciszka Karpińskiego, poety, który tu zmarł w r. 1825.

Wieś **Gniezno** lub **Hniezno**, kościół według podania wzniesiony tu był za czasów pogańskich, odnow. w r. 1524, odbudowany w 1839 r.

Wieś **Krzemienica**, kościół murowany z r. 1617.

Wieś **Międzyrzecze**, był tu kościół z XV w., zabrany w r. 1891 na cerkiew. Parafjanie w r. 1905 przystąpili do budowy nowego.

Wieś **Mostowlany** w parafji jałowskiej, miejsce urodzenia (1838 r.) Konstantego Kalinowskiego, głośnego w powstaniu „dyktatora Litwy", straconego w Wilnie 23 marca 1864 r.

Wieś **Porozów** nad rz. Rosią, o 28 wiorst od Wołkowyska, ma kościół z r. 1460, wymurowany w 1828 r. W roku 1858 miasteczko było widownią strasznych scen gwałtu przy nawracaniu okolicznych katolików na prawosławie.

Wieś **Repla**, ma kościół z r. 1632, wymurowany w r. 1908.

Wieś **Strubnica**, kościół, założony przez królowę Bonę, odbudowany 1740 r.

Wieś **Szydłowicze**, kościół fundacji niewiadomej z XV w., nowy murowany z r. 1908.

126363